

Legújabb eredmények a részecskefizikában

I. rész

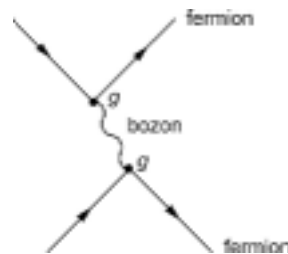
1. A részecskék osztályozása

Jelenlegi tudásunk szerint az anyag fermion típusú építőkövekből és bozon típusú ragasztóanyagból épül fel. (A világegyetem 97%-a sötét, azaz nem látható anyagból áll. Erre nézve az ismereteink még igen hiányosak.)

A fermionok feles spinű részecskék, amelyekre érvényes a Pauli-elv: egy adott kvantumállapotban legfeljebb egy fermion lehet jelen.

A bozonok egész spinű részecskék, amelyekre a Pauli-elv nem vonatkozik.

A Pauli-elv az, ami az építőkö jelleget biztosítja a fermionoknak. „Ahol már van egy kő, ott másik már nem lehet.” A bozonok a kölcsönhatások közvetítő részecskéi. Az építőkö szerepét játszó fermionok közötti kölcsönhatás bozonok cseréje révén valósul meg (1. ábra), ezért a bozonokat joggal tekintjük ragasztóanyagoknak:

1. ábra
*Fermionok kölcsönhatása
bozon csere útján*

Itt g a csatolási állandó, amely a kölcsönhatás erősségét méri. „Elemi”-nek tekintjük azokat a részecskéket, amelyeknek nincs belső szerkezete és nincs térbeli kiterjedése. Az a kérdés, hogy ilyenek léteznek-e a valóságban, nem tartozik a fizika tárgyköréhez. A fizika jelenleg a fermionok közül hat leptont (könnyű részecskét) és hat kvarkot sorol az „elemi” részecske kategóriába. A bozonok közül az egyes spinű vektor-bozonokat, nevezetesen a foton, a három gyenge bozont és a nyolc gluont soroljuk az „elemi” részecskék közé. Minden valószínűség szerint ezeken kívül létezik még legalább egy zérus spinű, igen nagy tömegű skalár részecske, a Higgs-bozon is. Ennek létét azonban kísérletileg még nem sikerült igazolni.

Korábban számos olyan részecskét tekintettek eleminek, amelyekről kiderült, hogy összetettek, s az imént felsorolt részecskékből épülnek fel. Ebbe a kategóriába tartoznak a barionok és a mezonok, amelyek együtt alkotják a hadronok családját. A barionok három kvarkból épülnek fel, míg a mezonok egy kvark és egy antikvark kötött állapotai-ként jönnek létre:

$$\begin{aligned} \text{Barion} &= (\text{kvark, kvark, kvark}), \\ \text{Mezon} &= (\text{kvark, antikvark}). \end{aligned}$$

A hadronok között zajló kölcsönhatások, az ún. nukleáris kölcsönhatások nem fundamentális jellegűek, hanem olyan effektív kölcsönhatások, amelyek a van der Waals-féle

emlékeztetnek. Az elemi fermionok és bozonok tulajdonságait a következő két táblázatban soroljuk fel.

FERMIONOK								
Leptonok								
név	spin	töltés	tömeg [MeV]	τ [μ s]				
ν_e	1/2	0	$<5.1 \times 10^{-6}$	-				
e	1/2	-1	0.51099906	∞				
ν_μ	1/2	0	<0.27	-				
μ	1/2	-1	105.658389	2.19703				
ν_τ	1/2	0	<31	-				
τ	1/2	-1	1777.1	0.2956				
Kvarkok								
					– flavour (zamat) –			
				izospin	s	c	b	t
down	1/2	-1/3	5 - 15	-1/2	0	0	0	0
up	1/2	+2/3	2 - 8	+1/2	0	0	0	0
strange	1/2	-1/3	100 - 300	0	-1	0	0	0
charm	1/2	+2/3	$(1-1.6) \times 10^3$	0	0	+1	0	0
bottom	1/2	-1/3	$(4.1-4.5) \times 10^3$	0	0	0	-1	0
top	1/2	+2/3	$\sim 174 \times 10^3$	0	0	0	0	+1
Bozonok								
Mérték bozonok								
név	spin	töltés	tömeg [GeV]	Γ [GeV]				
γ	1	0	0	0				
$W^\pm$	1	+1	80.220	2.08				
Z^0	1	0	91.187	2.49				
$W^\pm$	1	-1	80.220	2.08				
g	1	0	0	0				
Higgs bozonok								
H^0	0	0	>58.4	?				
$H^\pm$	0	+1	>41.7	?				
H	0	-1	>41.7	?				

2. A kölcsönhatások osztályozása

Az anyagi világban zajló kölcsönhatások megszámlálhatatlanul sok változatot mutatnak. A tapasztalatok rendezése során előtűnt az a figyelemreméltó felismerés, hogy a kölcsönhatások végtelen gazdagsága visszavezethető négy fundamentális kölcsönhatás kombinációjára.

Ezek:

- a gravitációs,
- a gyenge,
- az elektromágneses és
- az erős kölcsönhatás.

Fundamentálisnak nevezzük a pontszerű, szerkezetnélküli testek közötti kölcsönhatást. A belső szerkezettel rendelkező, összetett rendszerek esetén effektív kölcsönhatásról beszélünk. A gravitációs kölcsönhatással itt nem fogunk foglalkozni. Jelenleg még nem tudjuk, hogy mi a szerepe a részecskefizikában.

Az elektromágneses kölcsönhatásra vonatkozó ismereteink a legkorábbiak:

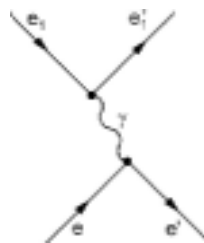
„Mondá az Úr legyen világosság!” (Mózes. Gen. 1). A modern fizika megszületésekor a klasszikus elektrodinamika csodálatos épülete már készen állt „csak” kvantálni kellett. Bátran mondhatjuk, hogy a részecskefizika a Planck-féle

$$E_\nu = nh\nu \quad (n = 0, 1, 2, \dots)$$

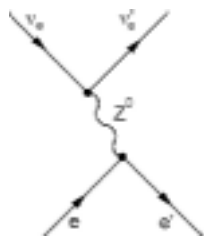
összefüggéssel, azaz az „elektromágneses tér” kvantumos természetének felismerésével kezdődött. Az elektromágneses kölcsönhatás során az egyik test által keltett elektro-mágneses tér hatást fejt ki a másikra, és viszont. Kvantumos szinten ez úgy valósul meg, hogy az egyik test által kibocsátott foton elnyeli egy másik. Dirac-féle fermionok esetén az alapfolyamatot a 2. ábrán látható gráf írja le.

A kölcsönhatás a csatolási állandó szerepét játszó e elemi töltés nagyságától és a $q_1 = k_1 - k_1'$ négyes impulzusátadáستól függ.

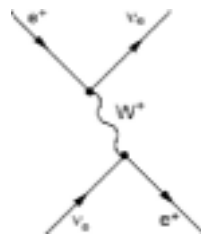
A gyenge kölcsönhatás során az elemi fermionok gyenge bozonokat bocsátanak ki és nyelnek el. A Z^0 bozon közvetítésével zajló egyik alapfolyamatot a 3. ábra szemlélteti. A töltéscserével járó kölcsönhatást a 4. ábra illusztrálja.

2. ábra
Töltött fermionok
elektromágneses kölcsönhatása
fotoncsere útján

3. ábra
Leptonok gyenge kölcsönhatása
 Z^0 bozon cseréje útján

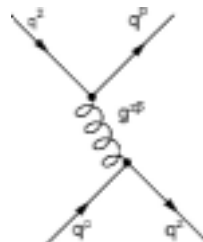

4. ábra
Leptonok töltéscserével járó
gyenge kölcsönhatása W^+ bozon cseréje útján

Mint ahogy a közvetítő bozonok tömege nagyon nagy, azért a kölcsönhatás hatótávja nagyon kicsi. A gyenge kölcsönhatásban részt vehet az összes elemi fermion.

Az erős kölcsönhatás a kvarkok szintjén zajlik, amelynek során gluonok cserélődnek: (5. ábra).

A gluoncseréje alkalmával a kvarkoknak változik a színállapota. A gluonok zérus tömegűek, ennek ellenére az általuk közvetített kölcsönhatás hatótávja nem végtelen, ami annak a következménye, hogy a gluontér téregyenletei, ellentétben a Maxwell-egyenletekkel, nemlineárisak, másrészt a gluon tér maga is színtöltést hordoz. Ez utóbbiaknak a következménye, hogy a gluonok között is létezik közvetlen kölcsönhatás, amit a 6. ábrán látható gráfokkal szemléltetünk.

5. ábra
A színes (zöld és piros) kvarkok közötti
erős kölcsönhatás gluoncseréje útján

6. ábra

A színtöltést bitorozó gluonok közötti erős kölcsönhatás

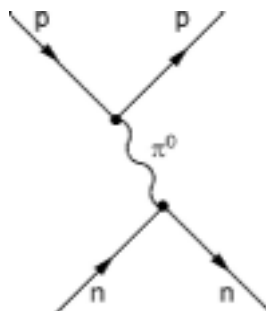
Az erős kölcsönhatás jellegzetessége, hogy a g csatolási állandó egyáltalán nem konstans, hanem az impulzusátadás függvénye.

Nagyon nagy impulzusátadás esetén tart zérushoz, kis impulzusátadásnál viszont meredeken növekszik. Az előző tulajdonság vezet az „aszimptotikus szabadsághoz”, az utóbbi a „kvark bezáráshoz”.

A Yukawa-elmélet sikere láttán korábban azt hitték, hogy a nukleonok közötti, nukleáris kölcsönhatás, amelyet a pionok közvetítenek, fundamentális jellegű. Ma már tudjuk, hogy a nukleonok és a mezonok is összetettek és a köztük megvalósuló nukleáris kölcsönhatás igazából összetett rendszerek között ható, van der Waals-típusú effektív kölcsönhatás, amelyet a 7. ábrán látható egyszerű gráffal lehet szemléltetni. Kvark „nyelven” ennek a 8. ábrán látható összetett gráf felel meg.

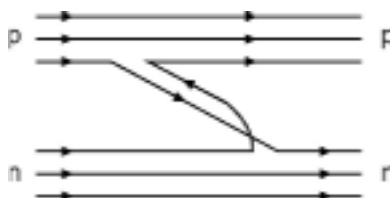
Korábban jóval többfajta független kölcsönhatást tételeztek fel. Newton volt az, aki felismerte, hogy a földi és az égi mechanika törvényei azonosak, ugyanazon gravitációs kölcsönhatás következtében esik fejünkre az alma és kering a Hold a Föld körül. Eötvös bizonyította be – nagy pontossággal – hogy a gravitációs kölcsönhatás független az anyagi minőségtől, csak a tömegtől függ, és ez a tömeg azonos a tehetetlenség mértékével.

Maxwell ismerte fel, hogy az elektromosságtan és a mágnességtan törvényei nem függetlenek egymástól, az egységes elektromágneses törvények harmonikus kapcsolatot teremtenek közöttük. Száz évvel később Salam és Weinberg ismerték fel annak a lehetőségét, hogy a gyenge és az elektromágneses kölcsönhatások valójában egy egységes elektrogyenge kölcsönhatás különböző aspektusai. Ennek az egyesített elméletnek az alapján jósolták meg elméletileg a W^+ , Z^0 , W^- , gyenge bozonokat, amelyeket kísérletileg meg is találtak. Az egyesített elektrogyenge elmélet megalkotásának sikerén felbuzdulva lépések történtek a Nagy Egyesített Elmélet, azaz a Grand Unified Theory (GUT) kidolgozásának útján, ami az erős

7. ábra

Proton és neutron közötti nukleáris kölcsönhatás pion csere útján

8. ábra

Proton és neutron közötti nukleáris kölcsönhatás pion csere, azaz korrelált kvark-antikvark pár, cseréje útján

kölcsönhatást is magába foglalta volna. Ez a próbálkozás eddig nem bizonyult sikeresnek, mert a proton élettartama adott jósolatát a kísérlet nem erősítette meg. Ennek ellenére a GUT célkitűzései élnek, és előbb utóbb bizonyára megszületik a várt egyesítés.

Lovas István
a Magyar Tudományos Akadémia tagja

Szerves vegyületek nevezéktana

III. rész

Karbonsavak megnevezése

Karbonsavak azok a szénhidrogén származékok, amelyekben egy szénatomon együtt vannak jelen a =O és –OH szubsztituensek.

A karbonsavak szisztematikus megnevezése az azonos szénatomszámú szénhidrogén alapnévvel egybeírt sav szóval történik, nem használható a karbonsav név:

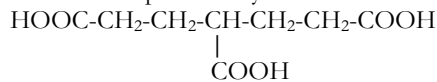
$\text{CH}_3\text{-CH}_2\text{-COOH}$
propánsav (nem etánkarbonsav)

$\text{CH}_3\text{-[CH}_2\text{]}_3\text{-COOH}$
pentánsav
(nem használható a valeriánsav név)

$\text{CH}_3\text{-[CH}_2\text{]}_5\text{-COOH}$
heptánsav

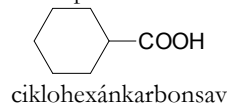
$\text{HOOC-[CH}_2\text{]}_5\text{-COOH}$
heptándisav

Amennyiben az el nem ágazó oldallánchoz kettőnél több karboxilcsoport kapcsolódik, az alapvegyület karboxilcsoporttal helyettesített származékának tekintjük:

pentán-1,3,5-trikarbonsav és nem 4-karboxi-heptán-disav

A zártláncú szénhidrogén alapvegyületekből levezethető karbonsavak nevét az alapnévhez hozzáadott karbonsav utótaggal képezzük:

A triviális megnevezésű szerves savak közül korlátlanul szubsztituálhatóknak tekinthetők:

a) monokarbonsavak közül:

$\text{CH}_3\text{-COOH}$
ecetsav,

$\text{Cl}_3\text{C-COOH}$
triklórecetsav

$\text{CH}_3\text{-COCl}$
ecetsav-klorid

aminek származékai:

$\text{CH}_3\text{-COONa}$
nátrium-acetát

$\text{CH}_3\text{-COOC}_2\text{H}_5$
etil-acetát
(ecetsav-etilészter)

$(\text{CH}_3\text{-CO})_2\text{O}$
ecetsav-anhidrid

$\text{CH}_2 = \text{CH-COOH}$
akrilsav
(szisztematikus név:
prop-2-énsav)

